

บทที่ ๒

กระบวนการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พระภิกษุสงฆ์ เป็นบุคลากรที่มีบทบาทสำคัญในการประกาศพระพุทธศาสนา ให้เข้าถึงชนทั้งหลายได้อย่างรวดเร็ว ทั้งนี้ เพราะท่านเหล่านั้นได้รับการฝึกอบรมมาเป็นอย่างดี จึงสามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนและประกาศศาสนธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าถึงความหมายของการพัฒนา จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ หลักการพัฒนาตามแนวโอวาทปาติโมกข์ และขั้นตอนการพัฒนาตามแนวคณกโมคคัลลานสูตร เพื่อนำมาเป็นข้อมูลประกอบการวิจัยให้ทราบว่า พระพุทธเจ้าทรงมีกระบวนการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์อย่างไร จึงเป็นเหตุให้ท่านเหล่านั้นมีคุณภาพ ศักยภาพ และประสิทธิภาพ เป็นที่เคารพเชื่อถือของชนทั้งหลายมาอย่างยาวนาน ทั้ง ๆ ที่ท่านเหล่านั้นล้วนมาจากวรรณะ ตระกูล พื้นความรู้ วัย และมีอุปนิสัยที่ต่างกัน แต่ยินดีที่จะปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์ด้วยความเต็มใจ

๒.๑ ความหมายของการพัฒนา

คำว่า การพัฒนา ภาษาอังกฤษใช้คำว่า Development อาจนำมาใช้เป็นคำเฉพาะ หรือประกอบคำอื่นก็ได้ เช่น การพัฒนาประเทศ การพัฒนาชนบท การพัฒนาเมือง และการพัฒนาข้าราชการ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ การพัฒนา จึงถูกนำไปใช้กันโดยทั่วไป ซึ่งมีความหมายที่แตกต่างกันตามแต่จะนำไปใช้กับเรื่องอะไร เกี่ยวกับความหมายของการพัฒนานั้น ได้มีผู้ให้ความหมายไว้หลายความหมาย ทั้งความหมายที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกันตามลักษณะ ได้แก่ ความหมายโดยทั่วไป จากรูปศัพท์ การปฏิบัติ มนุษยวิทยา การพัฒนาชุมชน และในทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑) ความหมายทั่วไป

การพัฒนา ตามที่เข้าใจโดยทั่วไป หมายถึง การทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากสภาพหนึ่งไปสู่อีกสภาพหนึ่ง ที่ดีกว่าเดิม อย่างเป็นระบบ หรือการทำให้ดีขึ้นกว่าสภาพเดิมที่เป็นอยู่ อย่าง

เป็นระบบ^๑ ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบทางด้านคุณภาพ ระหว่างสภาพการณ์ของสิ่งใดสิ่งหนึ่งในช่วงระยะเวลาที่ต่างกัน กล่าวคือ ถ้าในปัจจุบันสภาพการณ์ของสิ่งนั้นดีกว่า สมบูรณ์กว่า ก็แสดงว่าเป็นการพัฒนา ดังนั้น การพัฒนา ในความหมายโดยทั่วไปจึงหมายถึง การเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้เกิดคุณภาพที่ดีขึ้นกว่าเดิม ความหมายนี้นับว่าเป็นความหมายที่รู้จักกันโดยทั่วไป เพราะนำมาใช้มากกว่าความหมายอื่นๆ แม้ว่าจะไม่เป็นที่ยอมรับของนักวิชาการก็ตาม

๒) ความหมายจากรูปศัพท์

ความหมายจากรูปศัพท์ การพัฒนา มาจากคำในภาษาอังกฤษว่า Development แปลว่าการเปลี่ยนแปลงทีละเล็กทีละน้อย โดยผ่านลำดับขั้นตอนต่างๆ ไปสู่ระดับที่สามารถขยายตัวยิ่งขึ้น เจริญเติบโตขึ้น มีการปรับปรุงให้ดีขึ้น และเหมาะสมกว่าเดิม หรือก้าวหน้าไปถึงขั้นที่อุดมสมบูรณ์ เป็นที่น่าพอใจ^๒ ส่วนความหมายจากรูปศัพท์ในภาษาไทย หมายถึง การทำความเจริญ การเปลี่ยนแปลงในทางที่เจริญขึ้น การคลี่คลายไปในทางที่ดี ถ้าเป็นกริยาใช้คำว่า พัฒนา หมายความว่า ทำให้เจริญ คือ ทำให้เติบโตได้ ทำให้งอกงามและมากขึ้น เช่น เจริญทางไมตรี” ดังนั้น การพัฒนา โดยความหมายจากรูปศัพท์จึงหมายถึง การเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้เกิดความเจริญเติบโต งอกงาม และดีขึ้น จนเป็นที่พึงพอใจ ความหมายดังกล่าวนี้เป็นที่มาของความหมายในภาษาไทย และเป็นแนวทางในการกำหนดความหมายอื่น ๆ อีกด้วย

๓) ความหมายเกี่ยวกับการปฏิบัติ

ในขั้นของการปฏิบัตินั้น การพัฒนา หมายถึง การชักชวนหรือการกระตุ้นเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง โดยการปฏิบัติตามแผนและโครงการอย่างจริงจัง และเป็นลำดับขั้นตอนต่อเนื่องกันในลักษณะที่เป็นวงจร ไม่มีการสิ้นสุด^๓ ดังนั้น การพัฒนา ในความหมายของการปฏิบัติ

^๑ ชูวัฒน์ วุฒิเมธี, การพัฒนาชุมชน จากทฤษฎีสู่การปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท บางกอกบล็อก, ๒๕๒๖), หน้า ๑.

^๒ ปกรณ์ ปรีชากร, ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนา ในการบริหารการพัฒนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สามเจริญพานิช, ๒๕๓๘), หน้า ๕.

^๓ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๒๓๘.

^๔ นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์, และ พูนศิริ วัจนะภูมิ, ทฤษฎีและแนวความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาชนบท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๔), หน้า ๑๓.

นี้ จึงเป็นความหมายที่มุ่งเน้นการนำแผนและโครงการไปดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง เพราะถึงจะมีแผนและโครงการแล้ว แต่ถ้าหากไม่มีการนำไปปฏิบัติ การพัฒนา ก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้

๔) ความหมายทางมนุษยวิทยา

นักมนุษยวิทยา ได้ให้ความหมายของ การพัฒนา ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคม ซึ่งได้แก่ คน กลุ่มคน การจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม ด้วยการจัดสรรทรัพยากรของสังคมอย่างยุติธรรม และมีประสิทธิภาพ^๕ ฉะนั้น การพัฒนา จึงเป็นทั้งเป้าหมายและกระบวนการที่ครอบคลุมถึงการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของคนต่อชีวิตและการทำงาน การเปลี่ยนแปลงสถาบันต่างๆ ทางสังคม วัฒนธรรม และการเมืองอีกด้วย^๖ จะเห็นว่า นักมนุษยวิทยาได้ให้ความหมายของ การพัฒนา โดยเน้นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคม คือ มนุษย์ กลุ่มทางสังคม การจัดระเบียบทางสังคม ซึ่งมีลักษณะเช่นเดียวกับความหมายในทางพระพุทธศาสนา คือ การเปลี่ยนแปลงมนุษย์และสิ่งแวดล้อมให้มีความสุข

๕) ความหมายทางด้านการพัฒนาชุมชน

นักพัฒนาชุมชนได้ให้ความหมายของ การพัฒนา ว่าหมายถึง การที่คนในชุมชนและสังคมโดยรวมได้ร่วมกันดำเนินกิจกรรม เพื่อปรับปรุงความรู้ความสามารถของตนเอง และได้ร่วมกันเปลี่ยนแปลงคุณภาพชีวิตของตนเอง ชุมชน สังคม ให้ดีขึ้น^๗ การพัฒนาจึงเป็นเสมือนกลวิธีหรือมรรควิธี (Mean) ที่ทำให้เกิดผล (Ends) ที่ต้องการ คือ คุณภาพชีวิต ชุมชน และสังคมดีขึ้น^๘ นักพัฒนาชุมชนได้ให้ความหมายของ การพัฒนา ไว้ใกล้เคียงกับนักสังคมวิทยา คือ เป็นวิธีการเปลี่ยนแปลงมนุษย์และสังคมมนุษย์ให้ดีขึ้น แต่นักพัฒนาชุมชนมุ่งเน้นที่มนุษย์ในชุมชนต้องร่วมกันดำเนินงานและได้รับผลจากการพัฒนาร่วมกัน

^๕ จิตยา สุวรรณชัย, สังคมวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗), หน้า ๓๕๔.

^๖ Streeten, Paul, The Frontiers of Development studies, London : Macmillan, (1972), p.3.

^๗ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, สังคมไทยแนวทางการวิจัยและพัฒนา, (ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๕.

^๘ ยุวัฒน์ วุฒิเมธี, การพัฒนาชุมชน : จากทฤษฎีสู่การปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท บางกอกบล็อก, ๒๕๓๔), หน้า ๒.

ดังนั้น การพัฒนา ตามความหมายทั่วไปที่นักคิดหรือนักวิชาการทั้งหลายได้ให้ทัศนคติไว้ดังกล่าวแล้ว จะเห็นว่า มีความหมายที่คล้ายคลึงกันในเรื่องที่เป็นการเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น แต่จะแตกต่างกันในเรื่องของการนำไปใช้กับเรื่องนั้นๆ เมื่อพิจารณาจากความหมายเหล่านี้แล้ว การพัฒนาจึงหมายถึง กระบวนการเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ดีขึ้น เจริญขึ้น และมีความสุขมากขึ้น ทั้งในด้านคุณภาพ ปริมาณ และสิ่งแวดล้อม ด้วยการวางแผนโครงการและดำเนินงานโดยมนุษย์ เพื่อประโยชน์แก่ตัวของมนุษย์เอง

๖) ความหมายในทางพระพุทธศาสนา

การพัฒนา มาจากคำภาษาบาลีว่า วัฒนะ แปลว่า เจริญ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การฝึกอบรม การทำให้เป็นให้มีขึ้น ทำความเจริญ ทำให้ก้าวหน้า ทำให้งอกงาม ทำให้ดียิ่งขึ้น ซึ่งสามารถนำไปใช้กับการพัฒนามนุษย์หรือวัตถุก็ได้ หากเป็นการพัฒนามนุษย์ ใช้คำว่า ภาวนา หากเป็นการพัฒนาสิ่งอื่นที่ไม่ใช่มนุษย์ เป็นวัตถุต่างๆ ใช้คำว่า พัฒนา หรือ วัฒนา โดยมุ่งเน้นการพัฒนาไปที่มนุษย์ และวัตถุประสงค์ของการพัฒนาที่ความสุขของมนุษย์เป็นสำคัญ^๕

สรุปได้ว่า คำว่า การพัฒนา ตามความหมายที่นักวิชาการทั้งหลายให้ทัศนคติไว้ดังกล่าว และในทางพระพุทธศาสนา ต่างให้ความหมายไปในทิศทางเดียวกันในเรื่องที่เป็นการเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น เจริญยิ่งขึ้น แต่จะต่างกันบ้างในเรื่องของการนำไปใช้กับเรื่องนั้นๆ โดยพระพุทธศาสนามุ่งเน้นการพัฒนาไปที่ตัวมนุษย์ และวัตถุประสงค์ของการพัฒนาที่ความสุขของมนุษย์เป็นสำคัญ กล่าวโดยสรุปเพื่อความเข้าใจง่ายแล้ว การพัฒนา หมายถึง กระบวนการฝึกอบรมเพื่อเปลี่ยนแปลงสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ดีขึ้น เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น และมีความสุขมากขึ้น ทั้งในด้านคุณภาพ ปริมาณ และสิ่งแวดล้อม

๒.๒ จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ ๔ ด้าน

ธรรมชาติของคนและสัตว์ดิรัจฉานย่อมมีความเหมือนกัน ๔ ประการ คือ กินอาหาร นอนหลับ กลัวภัย และสืบพันธุ์^๖ ซึ่งเป็นธรรมชาติของสัตว์ทั่วไป แต่คนจะต่างกับสัตว์ก็ต่อเมื่อมีการฝึกหัดพัฒนาตนให้มีจิตใจสูงขึ้นได้ เมื่อคนสามารถพัฒนาให้มีจิตใจสูงขึ้น จนพ้นจากสภาวะแห่ง

^๕ พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), ทางสายกลางของการศึกษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๑๖-๑๘.

^๖ กลัณยปริยัติธรรม ฉบับสมบูรณ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี), หน้า ๑๓๔.

สัตว์ได้แล้ว จึงเรียกว่า มนุษย์ ซึ่งมาจากศัพท์ภาษาสันสกฤต ๒ ศัพท์ คือ มน กับ อุษย (บาลีมีรูปเป็น อุตฺส) คำว่า มน แปลว่า ใจ, คิด, รู้, ส่วนคำว่า อุษย (อุตฺส) แปลว่า สูงกว่า, ดีกว่า, มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาบาลีว่า มนฺตฺส อุตฺสนฺตฺย มนฺตฺโส แปลว่า ที่ชื่อว่ามนุษย์ เพราะความมีใจสูง^{๑๑} มนุษย์ แปลว่า สัตว์ที่รู้จักใช้เหตุผล สัตว์ที่มีจิตใจสูง^{๑๒} ผู้มีใจสูง ได้แก่ คนผู้มีมนุษยธรรม คือ ธรรมที่ทำให้คนเป็นมนุษย์ ได้แก่ ศีล ๕ และคุณธรรมอื่น เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น^{๑๓} หมายความว่า คนจะได้ชื่อว่า มนุษย์ ก็เพราะมีการฝึกหัดพัฒนาตนให้เป็นผู้มีจิตใจที่สูงส่ง

พระพุทธศาสนามองว่า ในโลกหรือธรรมชาติทั้งหมดที่เป็นระบบความสัมพันธ์ ซึ่งทุกอย่างอย่างเป็นหน่วย เป็นองค์ย่อย และสัมพันธ์กันอยู่นี้ มนุษย์เป็นองค์ประกอบพิเศษ คือ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ ฝึกได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าได้พัฒนามนุษย์ให้มีคุณสมบัติแล้ว จะเป็นองค์ประกอบที่ดี ซึ่งจะช่วยพัฒนาความสัมพันธ์ในระบบให้ดีขึ้น

เมื่อมนุษย์ได้พัฒนาตนเองให้มีคุณสมบัติแล้ว จึงประเสริฐ ถ้ายังไม่ฝึกก็ยังไม่ประเสริฐ เมื่อฝึกศึกษาพัฒนาดี เป็นผู้ประเสริฐแล้ว มนุษย์ก็กลับมาเป็นองค์ประกอบเกี่ยวพัน ที่จะมาจัดทำให้ความสัมพันธ์ในระบบทั้งหมด ที่เรียกว่าโลก หรือธรรมชาติที่เราเป็นส่วนร่วมอยู่ด้วย มั่นคืบขึ้น^{๑๔} ด้วยเหตุนี้ “มนุษย์จึงจำเป็นต้องพัฒนา เรียกว่า ภาวนา”^{๑๕} “แปลว่า การเจริญ การทำให้เป็นให้มีขึ้น การฝึกอบรม การพัฒนา ซึ่งจักต้องพัฒนาใน ๔ ด้าน”^{๑๖} สำคัญของชีวิต เพื่อความเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐและสมบูรณ์แบบ ดังนี้

^{๑๑} สิริภพ เหล่าลาภะ, **พุทธศาสตร์การเมือง**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ม.ป.ป.), หน้า ๕๘-๕๙.

^{๑๒} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๘๓๒.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๑๓.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พัฒนาการแบบองค์รวมของเด็กไทย**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔-๑๗.

^{๑๕} อัง.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๗๕/๑๔๔-๑๔๖.

^{๑๖} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๘๑-๘๒.

๒.๒.๑ ด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

มนุษย์ จำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม เห็นได้จากปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ล้วนได้มาจากสิ่งแวดล้อมทั้งสิ้น เช่น จากดินและน้ำ จากพืชและสัตว์ เป็นต้น ซึ่งมนุษย์ก็ต้องอาศัยบริโภคใช้สอยเป็นประจำทุกวัน หากมนุษย์ปฏิบัติไม่ดี ไม่สร้างเสริมสิ่งที่ดีให้เกิดขึ้น หรือไม่ดูแลรักษาสิ่งที่ดีซึ่งมีอยู่แล้วให้คงไว้ ประพฤติชอบในทางที่เป็นโทษ เป็นไปเพื่อทำลาย สิ่งแวดล้อมเหล่านั้นก็เป็นโทษต่อมนุษย์ เช่น จุดไฟเผาป่าเพื่อการล่าสัตว์มาเป็นอาหาร ไม่เพียงแต่สัตว์เท่านั้นที่จะลดหรือหมดไปเท่านั้น แต่สิ่งที่อยู่ในป่า ได้แก่ สัตว์น้อยใหญ่ทั้งหลาย ต้นไม้และพืชต่าง ๆ รวมทั้งสภาพอากาศ ก็จะต้องถูกไฟทำลายลงไปด้วย เมื่อสิ่งเหล่านั้นถูกทำลายไป ภัยต่าง ๆ ก็ตามมา กล่าวคือ ไม่มีสัตว์และพืชเพื่อปรุงอาหารบริโภค ไม่มีพืชสำหรับผลิตเป็นเครื่องนุ่งห่ม ไม่มีไม้ใช้สอยสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย ไม่มีพืชสำหรับใช้เป็นยารักษาโรคภัยไข้เจ็บ รวมทั้งอากาศก็เป็นพิษต่อร่างกาย ในทางตรงกันข้าม หากถ้ามมนุษย์ปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมดี นอกจากจะไม่เกิดโทษแล้ว สิ่งแวดล้อมยังกลับมาเป็นคุณประโยชน์ตอบ มีปัจจัย ๔ ไว้อาศัยบริโภคใช้สอยได้อย่างบริบูรณ์ ชีวิตก็เป็นสุขสบายอันเนื่องมาจากสิ่งแวดล้อมที่ดี ซึ่งเมื่อมนุษย์ได้พัฒนาตนให้สามารถสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่ดีได้แล้ว ท่านเรียกว่า ภาวติกาย แปลว่า ผู้ได้เจริญกายแล้ว

ดังนั้น จุดมุ่งหมายของการพัฒนามนุษย์ในเบื้องต้น เริ่มจากการฝึกอบรมกายเป็นอันดับแรก เรียกว่า กายภาวนา เพื่อให้รู้จักและเข้าใจในการติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องและเหมาะสม เพื่อปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ ไม่ให้เกิดโทษ ให้กุศลธรรมเจริญงอกงามยิ่งขึ้น ให้กุศลธรรมอันลามกทั้งหลายเสื่อมไป อันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาตนในขั้นต่อไป

๒.๒.๒ ด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมกับเพื่อนมนุษย์

ครั้นเมื่อมนุษย์ได้พัฒนาตนให้รู้จักเข้าใจและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางกายภาพได้อย่างถูกต้องและเหมาะสมแล้ว ถือว่าเป็นผู้มีการพัฒนาชีวิตในขั้นพื้นฐานแล้ว ต่อไปก็ต้องพัฒนาในขั้นที่ละเอียดยิ่งขึ้น กล่าวคือ การอบรมศีล เรียกว่า สีลภาวนา หมายถึง การเจริญศีล การฝึกอบรมศีลเป็นการพัฒนาความประพฤติให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลกัน มีการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมกับเพื่อนมนุษย์ด้วยอินทรีย์ต่าง ๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เพื่อให้สังคมมนุษย์อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข ซึ่ง

พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนที่เป็นอุปกรณ์ในการพัฒนามนุษย์ ให้รู้จักเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างมีความสุข ด้วยการอบรมจิตใจให้บริสุทธิ์ เรียกว่า ปาฏิสุทธิศีล มี ๔ ประการ^{๑๓} ดังนี้

๑) รักษากฎเกณฑ์กติกาในการเป็นอยู่ ที่เป็นแบบแผนชีวิตแห่งชุมชนของตน ซึ่งในทางโลกหมายถึงกฎหมายทางบ้านเมือง เช่น กฎหมายรัฐธรรมนูญ และกติกาภายในชุมชนนั้นๆ เป็นต้น สำหรับพระภิกษุสงฆ์ก็คือสิกขาบทน้อยใหญ่ ทั้งที่มาในปาติโมกข์ และมานอกปาติโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม ปฏิบัติตามข้อที่ทรงอนุญาต เรียกว่า ปาติโมกขสังวรศีล

๒) ใช้อินทริย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจของตน ในการศึกษาเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จากภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐพพะ และสัมผัสอารมณ์ ให้รับรู้อย่างมีสติ และได้ปัญญา เป็นไปเพื่อคุณประโยชน์ ไม่ให้เกิดโทษ เรียกว่า อินทริยสังวรศีล

๓) เลี้ยงชีพด้วยเรี่ยวแรงความเพียรของตนโดยสุจริต ไม่ผิฉินย เช่น ไม่หลอกลวงหรือแสวงหาลาภโดยทางมิชอบ เรียกว่า อาชีวนปาฏิสุทธิศีล

๔) เสพบริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ โดยใช้ปัญญาเข้าใจในคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริง ไม่บริโภคเพียงด้วยตัณหา เรียกว่า ปัจจัยสันนิสิตศีล

ครั้นเมื่อบุคคลใดสามารถฝึกหัดพัฒนาตนให้สมบูรณ์ด้วยปาฏิสุทธิศีลทั้ง ๔ ประการนี้ได้แล้ว ท่านเรียกบุคคลนั้นว่า ภาวนิตศีล แปลว่า ผู้ได้เจริญศีลแล้ว ย่อมมีความประพฤติดี มีมารยาทงาม และพร้อมที่จะพัฒนาตนในขั้นที่สูงยิ่งขึ้นต่อไป

ดังนั้น การพัฒนาในด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมกับเพื่อนมนุษย์ จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ในการเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันในสังคมกับเพื่อนมนุษย์ ให้รู้และเข้าใจสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข ด้วยการรักษากฎเกณฑ์กติกาของสังคม เพื่อสร้างความเสมอภาคในหมู่คณะ แล้วใช้อินทริยอย่างมีสติปัญญา แสวงหาปัจจัยทั้งหลายมาเลี้ยงชีวิตอย่างถูกต้องชอบธรรม ไม่น้อโกงหรือเอารัดเอาเปรียบกัน ครั้นได้มาแล้วก็บริโภคใช้สอยด้วยปัญญา รู้ว่าสิ่งใดควรหรือไม่ควร มากน้อยอย่างไร

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), สอนนาค : สอนทิต ชีวิตพระ-ชีวิตชาวพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๓๔-๓๕.

๒.๒.๓ ด้านจิตใจ

เมื่อมนุษย์พัฒนากายด้วยการอบรมศีล ให้มีความประพฤติดี มีมารยาทงามแล้ว จิตใจย่อมโน้มเอียงไปสู่ความสงบ ก็พร้อมที่จะก้าวขึ้นสู่ขั้นละเอียดยิ่งขึ้นต่อไป คือ การพัฒนาขั้นจิตใจ เรียกว่า จิตตภาวนา หมายถึง การเจริญจิต การพัฒนาจิต การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่นเบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น เรื่องจิตตภาวนา คือ การอบรมจิตนี้ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่สุดสำหรับมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสิ่งที่มีความรู้สึกรู้คิดได้ จึงต้องมีวิธีที่จะคิดจะนึกให้เป็นประโยชน์ให้ถึงที่สุดให้จนได้ ถ้าได้อาศัยเรื่องจิตตภาวนานี้แล้ว ชีวิตก็จะเข้าถึงสิ่งสูงสุด หรือความสุขที่สูงสุด^{๑๘} ทั้งนี้เพราะ พระพุทธศาสนามองว่า ชีวิตที่ดีไม่ได้อยู่ที่ความสุขทางภายนอกเท่านั้น เนื่องจากเป็นความสุขที่ไม่มั่นคงถาวร หรือไม่จริงยั่งยืน ซึ่งมนุษย์ทุกคนควรจะฝึกอบรมเพื่อพัฒนาตนให้เข้าถึงความสุขทางจิตใจด้วย เพราะทุกสิ่งไม่ว่าจะทุกข์หรือสุขก็ตาม ย่อมเกิดที่จิตใจก่อนทั้งสิ้น ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไปเหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”^{๑๙}

ทั้งนี้ พระพุทธเจ้าทรงประทานอุปกรณ์ที่สำคัญในการฝึกอบรมจิต ให้มีสมรรถภาพที่ดี เรียกว่า สมถภาวนา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สมถกัมมัฏฐาน^{๒๐} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงวิธีการเจริญสมถภาวนาไว้ถึง ๔๐ วิธี^{๒๑} ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูป ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ และจตุธาตวัตถธาน ๔ ซึ่งกัมมัฏฐานทั้ง ๔๐ วิธีนี้ เป็นอุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต ให้จิตมีสมรรถภาพดี มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว สะอาดปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ซึ่งเรียกว่า นีวรณ มี ๕ ประการ ได้แก่

๑) กามฉันท์ ความอยากได้อะไรมา หมายถึง ความอยากได้ในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลภะ จิตที่ถูกล่อด้วย

^{๑๘} พุทธทาสภิกขุ, จิตตภาวนา : สมาธิเพื่อการพัฒนาจิต, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สถาบันบัณฑิตธรรม, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖.

^{๑๙} บ.ร. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๒๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓/๒๕๖.

^{๒๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๒-๑๘๕.

อารมณ์ต่าง ๆ คิดอยากได้นั่นอยากได้นี้ คิดใจโน้นคิดใจนี้ สายออกไปหาอารมณ์อื่น ครุ่นข้องอยู่ ย่อไม่ตั้งมั่น ไม่เดินเรียบไป ไม่อาจเป็นสมาธิได้

๒) พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองในแง่ร้าย การคิดร้าย มองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ขุนเคี้ยว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่าง ๆ จิตที่มัวกระทบนั้นกระทบนี้ เดินไม่เรียบ ไม่ไหลเนื่อง ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิได้

๓) ถีนีมิทระ ความหุดหู่และเศร้าซึม หรือเซ็งและซึม แยกเป็น ถีนะ หมายถึง ความหุดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอยระย้อย ท้อแท้ ความซบเซา เหงาหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจ กับ มิทระ หมายถึง ความเซ็งซึมเยือกเฉา ง่วงเหงาหาวนอน โกงง่วงอืดอาด มึนมัว ตื้อตัน อาการซึม ๆ เฉา ๆ ที่เป็นไปทางกาย จิตที่ถูกอาการและทางใจอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

๔) อุทธัจจกุกกัจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็น อุทธัจจะ หมายถึง ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ สาย พร่า พล่าณไป กับ กุกกัจะ หมายถึง ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ ระแวงเดือดร้อนใจ ยุ่งใจ กลุ้มใจ กังวลใจ จิตที่ถูกอุทธัจจกุกกัจะครอบงำ ย่อมพล่าณ ย่อมคว้างไป ไม่อาจสงบลงได้ จึงไม่เป็นสมาธิ

๕) วิจิกิฉา ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความเคลือบแคลง ไม่แน่ใจ สงสัย เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ เกี่ยวกับสิกขา เป็นต้น พุทธสัน ๆ ว่า ครางแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย ตัดสินไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้มีคุณค่า มีประโยชน์ ควรแก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงหรือไม่ คิดแยกไปสองทาง กำหนดไม่ลง จิตที่ถูกวิจิกิฉาขัดไว้กวนไว้ให้ค้างให้พล่าลงเลอยู่ ย่อมไม่อาจแน่วแน่มเป็นสมาธิ^{๒๒}

จิตย่อมไม่อาจที่จะเป็นสมาธิได้ ถ้าปล่อยให้นิर्वรณ ๕ ประการนี้ เข้าครอบงำจิตอยู่ จำต้องฝึกอบรมจิตเพื่อกำจัดนิर्वรณ ๕ เหล่านี้ ด้วยสมถกัมมัฏฐานวิธีใดวิธีหนึ่งใน ๔๐ วิธี^{๒๓} ดังกล่าวแล้ว จิตจะเข้าถึงความสงบยิ่งขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่ ขณิกะสมาธิ สมาธิชั่วขณะ อุปจารสมาธิ สมาธิเป็นแต่เฉียด ๆ และอัปนาสมาธิ สมาธิอันแน่วแน่ ซึ่งมีความละเอียดเข้าถึงความเป็นจิตที่ยิ่งเรียกว่า อธิจิตตสิกขา หมายถึง จิตที่เข้าถึงระดับฌานทั้ง ๔ โดยจิตที่ได้รับการฝึกอบรมไว้ดีแล้ว เช่นนี้ย่อมเป็นจิตที่มีสมาธิขั้นสมบูรณ์ เหมาะแก่การเจริญวิปัสสนาต่อไปได้เป็นอย่างดี

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๘๒๕-๘๓๐.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓๐.

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบุรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิถึงขั้นฌาน พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า จิตประกอบด้วยองค์ ๘ กล่าวคือ ๑) สมาหิต ตั้งมั่น ๒) ปริสุทฺธ บริสุทธิ์ ๓) ปริโยทาท ผ่องใส ๔) อนนฺถณ โปรงโล่งเกลี้ยงเกลา ๕) วิคฺคูปกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง ๖) มุทฺทนต์ นุ่มนวล ๗) กมฺมณีย ควรแก่งาน ๘) จิตฺ อาเนญชฺอุปฺตต อยู่ตัว ไม่วอกแวกหวั่นไหว ท่านว่าจิตที่ประกอบด้วยองค์เช่นนี้ เหมาะแก่การนำเอาไปใช้ได้ดีที่สุดในว่าจะเอาไปใช้งานทางปัญญาเพื่อพิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ้งชัด หรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิดอภิญญาสมบัติอย่างใด ๆ ก็ได้ ครั้นเมื่อบุคคลใดสามารถฝึกอบรมจิตให้มีลักษณะอย่างนี้ ท่านเรียกว่า ภาวิตจิต คือ ผู้ได้เจริญจิตแล้ว เป็นจิตที่มีคุณภาพ ควรแก่การที่จะพัฒนาให้สูงขึ้นในระดับปัญญาต่อไปได้

ดังนั้น จุดมุ่งหมายของการพัฒนาด้านจิตใจ จึงเป็นไปเพื่อเพิ่มสมรรถภาพของจิต ให้มีความตั้งมั่น สะอาดบริสุทธิ์ อ่อนควรแก่การงาน สามารถระงับยับยั้งหรือข่มกิเลสเครื่องเศร้าหมอง กล่าวคือ นิวรณ์ทั้ง ๕ ประการ มีกามฉันทเป็นต้น ให้สงบลงได้ เพื่อเตรียมพร้อมต่อการฝึกหัดพัฒนาทางปัญญาให้เจริญต่อไป

๒.๒.๔ ด้านปัญญา

เมื่อฝึกอบรมทั้ง ๓ ด้าน ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ต่อไป จึงเป็นเรื่องของการพัฒนาปัญญา เรียกว่า ปัญญาภาวนา หมายถึง การเจริญปัญญา การพัฒนาปัญญา การฝึกอบรมปัญญา ให้เห็นแจ้ง และเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงโดยธรรม สามารถแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา รู้เท่าทันโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ บริสุทธิ์จากกิเลส และหลุดพ้นจากความทุกข์ เข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสว่า

พรหมจรรย์นี้ มิใช่มีลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นอันสงส์ มิใช่มีความสมบุรณ์แห่งศีลเป็นอันสงส์ มิใช่มีความสมบุรณ์แห่งสมาธิเป็นอันสงส์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอันสงส์ พรหมจรรย์นี้ มีเจโตวิมุตติอันไม่กำเริบเป็นเป้าหมาย เป็นแก่น เป็นที่สุด^{๒๔}

อีกประการหนึ่งที่แสดงถึงเป้าหมายของชีวิต ซึ่งพระพุทธองค์ทรงตรัสพระวาจาในการบวชให้แก่พระอัญญาโกณฑัญญะ ความตอนหนึ่งว่า “เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว

^{๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑๒-๓๒๔/๓๔๘-๓๕๖.

เรื่องประเพณีพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด”^{๒๕} จะเห็นว่า “ในพุทธคำรัสนี้มี การกล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการอุปสมบทไว้ชัดเจนว่า ให้พระภิกษุสงฆ์ประเพณีพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด นั้นหมายถึงมีการกำหนดวัตถุประสงค์ส่วนตัว เพื่อให้สมาชิกใหม่ได้ปฏิบัติไปในทิศทางเดียวกัน พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้ผู้เข้าบวชในพระพุทธศาสนายึดเป้าหมายเดียวกัน คือ มุ่งปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์”^{๒๖} ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า วิมุตติ

คำว่า วิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้น หรือ ความพ้นจากกิเลส^{๒๗} หมายถึง จิตไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจแห่งกิเลสอันก่อให้เกิดความเศร้าหมองแห่งจิต ทำให้จิตติดอยู่ข้องอยู่ แต่เป็นจิตที่มีอิสระภาพอยู่เหนืออำนาจแห่งกิเลส หรือพ้นไปจากอำนาจของกิเลสเหล่านั้นแล้ว แบ่งออกเป็น ๒ ประการ^{๒๘} คือ ๑) เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต หมายถึง ผลอันเกิดจากสมาธิ คือความหลุดพ้นด้วยสมถกัมมัฏฐาน ๒) ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึง ผลอันเกิดจากปัญญา คือความหลุดพ้นด้วยวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ในเรื่องของการฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เข้าถึงวิมุตติคือความหลุดพ้นนั้น พระพุทธเจ้าทรงประทานอุปกรณ์การฝึกอบรมปัญญาไว้ เรียกว่า วิปัสสนากาวนา คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง^{๒๙} ซึ่งสิ่งทั้งหลายทั้งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ย่อมตกอยู่ในกฎเกณฑ์แห่งลักษณะ ๓ ประการ เรียกว่า ไตรลักษณ์ ได้แก่ ๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยงแท้แน่นอน ๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ๓) อนัตตตา ความเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน

การเจริญวิปัสสนากาวนานั้น เป็นการกำหนดรู้และพิจารณาที่กายกับใจ เรียกว่า ขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ว่าเป็นทุกข์เพราะไปหลงติดอยู่ด้วยอำนาจแห่งตัณหาอุปาทาน จนในที่สุดก็เกิดความรู้ความเห็นอย่างลึกซึ้ง ได้แก่ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา อันเป็นเหตุให้สามารถถอดถอนเสียซึ่งสมุทัย คือ ตัวเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ เรียกว่า ตัณหา คือ ความทะยานอยาก ๓

^{๒๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๒๖} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **พุทธวิธีบริหาร**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๕-๖.

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๗๕.

^{๒๘} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๑๐๗.

^{๒๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ**, หน้า ๓๐๖.

ประการ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด และหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายตามลำดับ เข้าสู่ภาวะแห่งความเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐ เรียกว่า อริยบุคคล

ดังนั้น การพัฒนาด้านปัญญา จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อฝึกอบรมจิตให้มีความรู้และเข้าใจ เกิดญาณปัญญารู้เท่าทันสภาวะความเป็นจริงตามธรรมชาติ สามารถทำลายกิเลสอาสวะออกไปจากจิตใจ คลายความยึดมั่นต่อสิ่งทั้งปวง เข้าถึงวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในการพัฒนามนุษย์ของพระพุทธศาสนา ซึ่งเมื่อบุคคลใดสามารถฝึกอบรมจิตให้พ้นไปจากอำนาจของกิเลสได้แล้ว ท่านเรียกว่า ภาวิตปัญญา คือ ผู้ได้เจริญปัญญาแล้ว

สรุปได้ว่า กระบวนการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ ๔ ด้าน คือ ๑) พัฒนาด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือทางวัตถุ ด้วยกายภาวนา เพื่อให้รู้จักและเข้าใจในการติดต่อเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเหมาะสม ๒) พัฒนาด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมกับเพื่อนมนุษย์ ด้วยศีลภาวนา เพื่อให้รู้จักปรับตัวและสามารถการเกี่ยวข้องกับสังคมมนุษย์ ๓) พัฒนาด้านจิตใจ ให้มีสมรรถภาพที่ดี ด้วยจิตตภาวนา เพื่อเสริมสมรรถภาพทางจิตให้มีความตั้งมั่น สะอาดบริสุทธิ์ และอ่อนน้อมแก่การงาน ๔) พัฒนาด้านปัญญา ให้เห็นแจ้งและรู้เท่าทันตามสภาวะแห่งความเป็นจริงด้วยปัญญาภาวนา เพื่อสามารถรับรู้อารมณ์อย่างฉลาด ซึ่งเมื่อบุคคลใดพัฒนาตนครบทั้ง ๔ ด้านดังกล่าวแล้ว ย่อมเชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินตนให้เข้าถึงจุดมุ่งหมายอันสูงสุดของชีวิต

๒.๓ การพัฒนาตามแนวโอวาทปาติโมกข์ ๓ ส่วน

หลักธรรมที่ทรงนำมาใช้ในการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งถือว่าเป็นหลักคำสอนที่สำคัญส่วนหนึ่ง เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ คือ ประมวลคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นหลักใหญ่^{๓๐} หมายถึง หลักคำสั่งสอนที่เป็นหัวใจสำคัญของทางพระพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อป้องกันและแก้ปัญหาดังต่าง ๆ ในชีวิต จนถึงความหลุดพ้น ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระอรหันต์สาวกผู้สิ้นกิเลสแล้ว จำนวน ๑,๒๕๐ รูป ซึ่งมาประชุมกัน ณ เวฬุวนาราม ใกล้เมืองราชคฤห์ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๓^{๓๑} โดยมีความหมายที่กว้างขวางและลึกซึ้ง ครอบคลุมคำสั่งสอนในทางพระพุทธศาสนาไว้ทั้งหมด ตั้งแต่เบื้องต้น ท่ามกลาง ถึงที่สุด เป็นการประกาศจุดยืนของพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ซึ่งแสดง

^{๓๐} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๔.

^{๓๑} ที.ม.ห. (ไทย) ๑๐/๕๐/๕๐-๕๑.

ให้เห็นถึงอุดมการณ์ หลักการ และวิธีการ โดยแยกอธิบายให้เห็นเนื้อหาเป็น ๓ ส่วน คือ อุดมการณ์ หลักการ และวิธีการ ดังนี้

๒.๓.๑ รู้อุดมการณ์

๑) ความอดทนคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง (ขันติ ประมะมัง ตะโป ตีติกขา) คำว่า ความอดทน คือ ความอดกลั้น หมายถึง อดกลั้นต่ออำนาจของกิเลสตัณหาต่าง ๆ ที่จะมาบีบบังคับ ให้ทำบาปหรือความชั่วทั้งหลายด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง พระพุทธศาสนาเสนอว่า กิเลสทั้งหลายนั้นจักสามารถระงับยับยั้งและเผาผลาญให้หมดสิ้นได้ด้วยความอดกลั้น

๒) พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า นิพพานเป็นบรมธรรม (นิพพานัง ประมะมัง วะทันติ พุทธา) คำว่า นิพพาน แปลว่า การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นโลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๓๒} พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ทรงตรัสรู้มาแล้วในอดีตก็ดี ในปัจจุบันนี้ก็ดี และที่จะตรัสรู้ต่อไปในอนาคตข้างหน้าก็ดี ย่อมยกย่องนิพพานว่าเป็นบรมธรรมคือธรรมอันสูงสุด คือ เป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิต

๓) ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นบรรพชิต (นะ หิ ปัพพะชิโต ปะรูปะมาตี) คำว่า บรรพชิต แปลว่า ผู้บวช, นักบวช เช่น ภิกษุ สมณะ คบาส ฤๅษี เป็นต้น แต่เฉพาะในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระภิกษุและสามเณร เป็นต้น^{๓๓} พระพุทธศาสนามีคตินัยว่า เมื่อบุคคลบวชเป็นบรรพชิตแล้วก็ไม่ควรทำร้ายหรือเข่นฆ่าผู้อื่น ทั้งทางกาย วาจา และใจ ไม่ว่าจะทำด้วยตนเองหรือให้ผู้อื่นให้ทำก็ตาม ควรมีความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ทั่วไปโดยไม่มีประมาณ

๔) ผู้เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือว่าเป็นสมณะ (สะมะโณ โหติ ปะรัง วิหะฐะยันโต) คำว่า สมณะ แปลว่า ผู้สงบ, ผู้ระงับบาป ได้แก่ ผู้ปฏิบัติเพื่อระงับบาป หรือเพื่อความเป็นพระอริยบุคคล^{๓๔} พระพุทธศาสนาถือว่า บุคคลที่จะถือว่าเป็นสมณะได้นั้น มิใช่เพียงแค่บวชตามพิธีกรรมทางศาสนา หรือแต่งเครื่องแบบของนักบวชเท่านั้น แต่มองที่ความประพฤติหรือการปฏิบัติตน จนเข้าถึงความสงบแห่งกาย วาจา และจิตใจ

หลักธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ จัดเป็นอุดมการณ์ของพระพุทธศาสนา หมายถึง หลักการที่วางระเบียบไว้เป็นแนวปฏิบัติเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้^{๓๕} ซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ว่า การปฏิบัติ

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๒๕.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

^{๓๕} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, หน้า ๑๓๘๑.

ตนในทางพระพุทธศาสนานั้น มีอุดมการณ์อยู่ว่า ต้องเผากิเลสด้วยความอดทน เมื่อเผากิเลสได้แล้ว ก็ถึงนิพพาน ผู้ถึงนิพพานแล้วย่อมไม่ทำร้ายหรือเบียดเบียนใคร ๆ

๒.๓.๒ รู้หลักการปฏิบัติ

๑) การไม่ทำบาปทั้งปวง (สัพพะปาปัสสสะ อะกะระณัง) คำว่า บาป แปลว่า กรรมที่ทำให้สัตว์ถึงทุกข์, กรรมอันเป็นเหตุให้ไปอบาย, บาปคือความชั่ว, ความผิด, ความมัวหมอง, กรรมชั่ว, กรรมไม่ดี ซึ่งเมื่อทำแล้วเป็นเหตุให้ผู้ทำได้รับความมัวหมอง ตกต่ำ ได้รับความเดือดร้อน จนถึงเป็นเหตุให้ถึงทุกข์ภูมิ^{๓๖} ช่องทางในการทำบาปนั้นมี ๓ ทาง คือ ๑) ทางกาย ได้แก่ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ และประพฤติดิในกาม ๒) ทางวาจา ได้แก่ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ ๓) ทางใจ ได้แก่ การอยากได้ของผู้อื่น ผูกพยาบาท และเห็นผิดจากคลองธรรม ซึ่งเรียกรวมกันว่า อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พระพุทธศาสนาสอนให้ละเว้นจากการทำบาปเสีย เพราะเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น

๒) การทำกุศลให้ถึงพร้อม (กุสะลัสสุปะสัมปะทา) คำว่า กุศล แปลว่า ฉลาด, สิ่งที่ดี ความชั่ว, โดยทั่วไปหมายถึง ความดี, ความงาม, และสิ่งที่ดี^{๓๗} ช่องทางในการทำกุศล มี ๓ ทาง คือ ๑) ทางกาย ได้แก่ การไม่ฆ่าหรือเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้มาเป็นของตน ไม่ประพฤติดิในกามหรือคู่ครองคนอื่น ๒) ทางวาจา ได้แก่ การไม่พูดเท็จ ไม่พูดคำส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดคำเพ้อเจ้อ ๓) ทางใจ ได้แก่ การไม่โลภอยากได้ของผู้อื่น ไม่ผูกอาฆาตพยาบาท และมีความเห็นความเข้าใจที่ถูกต้องตามคลองธรรม ซึ่งเรียกรวมกันว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พระพุทธศาสนาสอนให้ทำความดีหรือคุณประโยชน์ให้มาก เพราะเป็นเหตุที่ทำให้เกิดความผาสุกและความเจริญงอกงามแก่ตนเองและผู้อื่น

๓) การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว (สะจิตตะปะริโยทะปะนัง) คำว่า จิตผ่องแผ้ว หมายถึง จิตใจที่สะอาด บริสุทธิ์ ปราศจากธุลีเครื่องเศร้าหมองห่อหุ้มปกคลุมไว้ ซึ่งในเบื้องต้น ได้แก่ จิตใจที่ปราศจากนิวรณ์ธรรมอันเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ที่คอยขัดขวางไม่ให้เข้าถึงความสงบได้ มี ๕ ประการ คือ ๑) กามฉันทะ ความพอใจในกาม ๒) พยาบาท ความอาฆาตพยาบาท ๓) ถีนมิทธะ ความหดหู่ท้อแท้ว่างเหงาเศร้าซึม ๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ๕) วิจิกิจฉา ความ

^{๓๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ราชบัณฑิต), พจนานุกรม เพื่อการศึกษาพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๔๕๕.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

ลึงเลสงสัย ส่วนเครื่องเส้าหมองจิตในระดับสูงอันเป็นส่วนละเอียดนั้น ได้แก่ สังโยชน์ คือ กิเลสอันผูกใจสัตว์, ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล มี ๑๐ ประการ ได้แก่ ๑) ลักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวตน เช่น เห็นรูป เวทนา ว่าเป็นตน เป็นต้น ๒) วิจิจณา ความสงสัย, ความลังเล ไม่แน่ใจ ๓) สิลัพพัตตปราคาส ความถึมั่นถือพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันอย่างมมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร ๔) กามราคะ ความกำหนัดในกาม, ความติดใจในกามคุณ ๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ, ความหงุดหงิดขัดเคือง ๖) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน, หรือในรูปธรรมอันประณีต, ความปรารถนาในรูปภพ ๗) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม ความปรารถนาในอรูปภพ ๘) มานะ ความสำคัญตน คือ ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ๙) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน ๑๐) อวิชชา ความไม่รู้จริง, ความหลง^{๓๘} พระพุทธศาสนาสอนให้ฝึกอบรมจิตใจให้ผ่องใส สะอาด บริสุทธิ์ ปราศจากเครื่องเส้าหมองเหล่านี้เสีย เพราะเป็นเหตุให้วนเวียนและจมอยู่ในห้วงแห่งกองทุกข์โดยไม่รู้จักจบสิ้น

หลักธรรมทั้ง ๓ ประการ ดังกล่าวนี จัดเป็นหลักการปฏิบัติซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของคำสอนทั้งปวงในทางพระพุทธศาสนา ทั้งทางโลกและทางธรรม สามารถสงเคราะห์หรือย่นย่อรวมเข้าด้วยกันเพื่อความเข้าใจง่ายแล้ว ย่อรวมลงในหลักปฏิบัติทั้ง ๓ ประการนี้ ซึ่งทั้งพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ควรจดจำและถือปฏิบัติตาม เพื่อความถูกต้องตรงตามจุดหมาย ซึ่งทั้งพระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ควรจดจำและถือปฏิบัติตาม ให้ความถูกต้องตรงต่อจุดหมาย ดังกล่าว

๒.๓.๓ รู้วิธีการปฏิบัติ

๑) การไม่กล่าวร้ายผู้อื่น (อะนูปะวาโท) ได้แก่ การงดเว้นจากคำพูดที่เสียหาย ซึ่งเป็นเหตุก่อให้เกิดความเดือดร้อน เกิดทุกข์เกิดโทษด้วยกันทุกฝ่าย เรียกว่า วาจทุจริต ๔ ประการ คือ คำพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดคำเพ้อเจ้อ พฤติกรรมเช่นนี้ถือเป็นการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจา เป็นที่มาแห่งปัญหาสังคม

๒) การไม่เบียดเบียนผู้อื่น (อะนูปะมาโต) ได้แก่ การงดเว้นจากการทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อน เรียกว่า กายทุจริต ๓ ประการ คือ การฆ่า การลักขโมย และการประพฤติดิฉินด้านคุ้มครองของผู้อื่น ทั้งนี้ พระพุทธศาสนาประสงฆ์ให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

^{๓๘} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๘๕-๒๘๖.

๓) ความสำรวมในปาติโมกข์ (ปาติโมกข จะ สังวะโร) ได้แก่ ความเคารพต่อระเบียบวินัย กฎ กติกา กฎหมาย รวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของสังคม สังคมมนุษย์อยู่ด้วยกันเป็นจำนวนมาก จำเป็นต้องมีระเบียบวินัย หรือกฎกติกาในการอยู่ร่วมกัน เพื่อความผาสุกแห่งหมู่คณะ เพราะระเบียบวินัยเป็นเครื่องป้องกันความประพฤติที่เสียหายเอาไว้ได้

๔) ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร (มัตตัญญตา จะ ภัตตสัมมิง) ได้แก่ การรู้จักความพอดีในการบริโภคอาหาร และยังรวมไปถึงการใช้สอยสิ่งต่าง ๆ อีกด้วย พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์รู้จักบริโภคหรือใช้สอยสิ่งต่างๆ อย่างมีปัญญาเป็นเครื่องนำ ไม่บริโภคด้วยตัณหาเป็นเครื่องนำ คือ ให้พิจารณาให้ดี ให้เห็นทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้นอย่างรอบคอบก่อน แล้วจึงค่อยบริโภคใช้สอยตามสมควรแก่ความจำเป็นเท่านั้น

๕) การอยู่ในเสนาสนะอันสงัด (ปณัตถุจะ สะยะนาสะนัง) ได้แก่ การอยู่ในสถานที่เงียบสงบ มีสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสม ผู้คนไม่พลุกพล่านไปมา เพราะการอยู่ในเสนาสนะอันสงัดนั้นย่อมเอื้อประโยชน์ต่อการเจริญสมณธรรมได้เป็นอย่างดี

๖) การประกอบความเพียรในอธิจิต (อะริจิตเต จะ อาโยโค) ได้แก่ การฝึกอบรมจิต ด้วยการเจริญกัมมัฏฐาน ๒ ประการ คือ สมถะกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะธรรม ๒ ประการนี้ เป็นเครื่องทำจิตให้เจริญ มีสุขภาพ คุณภาพ และประสิทธิภาพที่ดีงาม ซึ่งอำนวยประโยชน์ให้ถึงวิมุตติความหลุดพ้นแห่งจิตได้โดยตรง

หลักธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ จัดเป็นวิธีการปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นแนวทางในการปฏิบัติตนของพระภิกษุสงฆ์ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตในทุกด้านให้พร้อม และเป็นแนวทางให้พระภิกษุสงฆ์นำไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชนทั้งหลายให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอีกด้วย

อนึ่ง เมื่อพิจารณาจากเหตุการณ์ในวันที่พระพุทธองค์ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ครั้งนั้นแล้ว จะพบว่า พระพุทธองค์ทรงใช้โอกาสที่พระสาวกกลับมาเข้าเฝ้าโดยพร้อมหน้ากันนั้น แล้วประกาศอุดมการณ์ หลักการ และวิธีการของพระพุทธศาสนา ให้ทราบอย่างเป็นทางการ เนื่องจากพระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๑,๒๕๐ รูปนั้น ท่านเป็นพระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลสแล้ว เสร็จกิจที่จำต้องทำแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จำต้องทำอีกต่อไป แต่พระองค์ก็ทรงแสดงหลักธรรมดังกล่าว ทั้งนี้ อาจพิจารณาได้ว่า ทรงมุ่งเพื่อประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย หรือเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนเป็นที่ตั้ง โดยอาศัยโอกาสที่พระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๑,๒๕๐ รูป มาประชุมโดยพร้อมเพรียงกันในครั้งนั้น ทรงแสดงอุดมการณ์

หลักการ และวิธีการ เพื่อให้พระสาวกทั้งหลายจดจำและนำไปเป็นหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างมีเอกภาพ เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ดังนี้ คือ

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยอุดมการณ์ของพระพุทธศาสนานั้น ข้อที่ ๑ ทรงยกหลักแห่งขันติธรรม คือ ความอดทนอดกลั้น ขึ้นแสดงก่อน ทั้งนี้ เพราะความอดทนเป็นธรรมที่สำคัญสำหรับการเริ่มต้นชีวิตที่ประเสริฐของพระภิกษุสงฆ์ ที่จะต้องสำรวมระวังเพื่อต่อสู้กับกิเลสตัดรอนตลอดเวลา จำต้องอาศัยความอดทนเป็นที่ตั้ง จึงจะสามารถผ่านพ้นอุปสรรคนานาประการไปได้ หากไม่อดทน หรือไม่อดทนไม่ได้ ชีวิตในเพศสมณะย่อมไม่ปลอดภัย และโดยเฉพาะกับ ๔ ประการ^{๓๕} ได้แก่ ๑) ภัยเพราะไม่อดทนต่อคำสั่งสอน โกรธหรือคับแค้นใจ ๒) ภัยเพราะไม่อดทนต่อความหิวกระหาย เป็นคนเห็นแก่ปากแคะท้อง ๓) ภัยเพราะไม่อดทนต่อกามคุณ ๔) ปล่อยจิตใจหลงไหลเพลินเพลิน ๕) ภัยเพราะรักผู้หญิง ไม่อดทนต่อราคะหรือความกำหนัดที่เกิดขึ้น จะเห็นได้ว่าทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นภัยอันตรายที่อยู่ใกล้ตัวพระภิกษุสงฆ์มาก และจักต้องประสบกับทุกรู้ด้วย ซึ่งในเบื้องต้นจึงจำเป็นต้องมีความอดทนอย่างแรงกล้าเท่านั้น จึงจักผ่านพ้นไปได้ เมื่อพระภิกษุสามเณรรูปใดสามารถอดทนอดกลั้นต่อภัยทั้ง ๔ ประการนี้ได้แล้ว เรียกว่า เป็นผู้มริธรรมเครื่องเผาผลาญกิเลสแล้ว ย่อมได้อุปนิสัยที่กล้าแกร่ง มีพลังแห่งความอดทนสูง ควรแก่การพัฒนาให้เข้าถึงคุณธรรมเบื้องสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนถึงพระนิพพานได้ อุดมการณ์ข้อที่ ๒ พระนิพพานเป็นธรรมอันสูงสุด เป็นการแสดงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต หมายความว่า เป้าหมายสูงสุดของชีวิตที่ทุกคนควรมุ่งหมายไว้ คือ พระนิพพาน ความดับทุกข์ หรือ ความพ้นทุกข์ ซึ่งเป็นส่วนผลที่สืบเนื่องมาจากการอดทนอดกลั้นอีกต่อหนึ่ง หมายความว่า ความอดกลั้นเป็นตัวเผากิเลส เมื่อเผากิเลสได้ กิเลสก็ดับ เมื่อกิเลสดับก็เรียกว่า กิเลสนิพพาน กล่าวคือ กิเลสดับไป อุดมการณ์ข้อที่ ๓ และ ๔ นั้น เป็นเครื่องแสดงคุณลักษณะของพระภิกษุสงฆ์ว่า เมื่ออุปสมบทเป็นพระภิกษุสงฆ์แล้ว หรือผู้ถึงนิพพานแล้ว จักไม่ทำร้ายหรือเบียดเบียนใครให้เดือดร้อน ทุกข์ยากลำบาก ประพฤติตนเพื่อประโยชน์ คือ สงเคราะห์โลกสงเคราะห์ธรรมเท่านั้น

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยหลักการปฏิบัติ ๓ ประการ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนามีคำสอนที่เป็นหลักการปฏิบัติอย่างชัดเจน และเป็นลำดับขั้นตอน กล่าวคือ เริ่มต้นให้ละเว้นหรือหยุดยั้งจากความชั่วทั้งปวงเสียก่อน ด้วยการรักษาศีลหรือมีระเบียบวินัย เพราะความชั่วเป็นความหยาบช้าที่เกิดจากอกุศลจิต ทำจิตใจให้เศร้าหมอง เมื่อจิตใจเป็นอกุศลย่อมทำความดีไม่ได้ ดังนั้นการละเว้นจากความชั่วจึงเป็นขั้นตอนในการทำลาชอกุศลให้เบาบางลง ครั้นละความชั่วได้แล้ว จิตก็เป็นกุศล เมื่อจิตเป็นกุศลแล้ว ย่อมทำความดีได้ง่าย ขั้นตอนต่อไปก็ให้ทำความดี ครั้นทำความดี

^{๓๕} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๒๒/๑๘๔-๑๘๖.

บ่อยๆ ทำเนื่อง ๆ จิตใจก็มีกุศลมากขึ้น มีความฉลาด มีพลัง และมีความละเอียดประณีตยิ่งขึ้น พร้อมที่จะก้าวขึ้นสู่ขั้นการอบรมจิตใจต่อไป

ตอนที่ ๓ ว่าด้วยวิธีการปฏิบัติ ๖ ประการ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนามีคำสอนที่เป็นวิธีการปฏิบัติอย่างเป็นลำดับขั้นตอน โดยข้อที่ ๑ และ ๒ การสำรวมกายกับวาจา เป็นการฝึกอบรมความประพฤติให้เรียบร้อยถึงทางภายนอก เนื่องจากเป็นของหยาบที่เห็นได้ง่าย และเป็นความเคยชิน ทำให้เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะมากขึ้น ซึ่งเอื้อประโยชน์ต่อการปฏิบัติในข้อที่ ๓ กล่าวคือ การปฏิบัติตามศีลหรือระเบียบวินัย ทำให้เป็นผู้มีความประพฤติดียิ่งขึ้น และมีมารยาทงามยิ่งขึ้น เหมาะที่จะก้าวไปข้อที่ ๔ คือ การรู้จักประมาณในการบริโภคใช้สอยสิ่งต่าง ๆ ทำให้เป็นผู้มีนิสัยช่างคิดช่างพิจารณา เป็นคนละเอียดสุขุม เล็งเห็นว่าอะไรเป็นคุณอะไรเป็นโทษ อยากรวไรควร เว้น อยากรวไรควรทำ สามารถใช้ของอย่างคุ้มค่าและได้ประโยชน์สูงสุด ซึ่งจิตที่มีความสุขุมละเอียดอย่างนี้ ย่อมเหมาะสมแก่การฝึกจิตให้เกิดความสงบ ดังนั้น ข้อที่ ๕ จึงเป็นขั้นของการเลือกสถานที่อยู่อาศัย การอยู่ในสถานที่เงียบสงัด เพื่อเป็นการฝึกนิสัยรักความสงบ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ อันเป็นเหตุให้จิตใจเกิดความฟุ้งซ่าน และพร้อมที่จะเข้าสู่ขั้นตอนสำคัญในข้อที่ ๖ คือ ขั้นการฝึกหรืออบรมจิต ไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มากระทบ ให้จิตมีสมรรถนะที่หนักแน่น มั่นคง สามารถรับได้ทนได้

ดังนั้น การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ในครั้งนั้น จึงเท่ากับว่าเป็นการประกาศจุดยืนของพระพุทธศาสนาอย่างเป็นทางการ เสมือนกับเป็นการปฐมนิเทศพระภิกษุสงฆ์เพื่อมอบนโยบายและทิศทางในการฝึกหัดพัฒนาตนเองให้มีคุณภาพด้วย เพื่อนำไปใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันด้วย และเพื่อจะให้เกิดประโยชน์สุขแก่มหาชนอีกด้วย ซึ่งหลักธรรมที่เรียกว่า โอวาทปาติโมกข์ อาจเรียกว่า ธรรมปาติโมกข์ ก็ได้ หมายถึง ธรรมที่เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์นี้ เป็นระบบที่ดีที่สุดสำหรับดับทุกข์ เบื้องต้นของพรหมจรรย์คือหนทางที่จะไปสู่ความดับทุกข์ ที่เรียกว่า พรหมจรรย์ ต้นของพรหมจรรย์ก็คือการศึกษา^{๔๐} ซึ่งสอดคล้องกับไตรสิกขา อันเป็นข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต

สรุปได้ว่า ตามแนวแห่งโอวาทปาติโมกข์นั้น แสดงหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาโดยรวม ครอบคลุมทั้งหมด มีทั้งอุดมการณ์ หลักการ และวิธีการ กล่าวคือ มีขันติคือความอดทนอย่างยิ่งยวดเป็นอุดมการณ์เบื้องต้นของการดำเนินชีวิต และมีพระนิพพานคือความพ้นจากทุกข์ทั้ง

^{๔๐} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๔๕/๑๓๓.

ปวงเป็นเป้าหมายสูงสุด เมื่อบวชเป็นพระภิกษุสงฆ์แล้วจึงต้องไม่ทำร้ายหรือเบียดเบียนผู้อื่น เพราะผู้ทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่นไม่ใช่บรรพชิต ไม่ใช่สมณะ ในส่วนที่เป็นหลักการปฏิบัติ นั้น ให้ละความชั่วเสียก่อน แล้วจึงเสริมสร้างความดีให้เกิด จากนั้นจึงอบรมจิตให้ผ่องใสในภายหลัง ในส่วนที่เป็นวิธีการปฏิบัติ นั้น เริ่มจากการไม่กล่าวร้ายซึ่งทำบาปได้ง่ายที่สุด การไม่ทำร้ายด้วยกาย การสำรวมในปาติโมกข์ระเบียบวินัยของสังคม รู้จักประมาณในการบริโภคใช้สอยสิ่งต่างๆ การอยู่ในเสนาสนะเงียบสงัดซึ่งเป็นอุปการะต่อการฝึกจิต และการประกอบอธิจิตให้ตั้งมั่น สะอาด ควรแก่การงาน ซึ่งผู้ฟังในคราวนั้นล้วนแต่เป็นพระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลสแล้วทั้งหมด งานที่จำเป็นต้องปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลส นั้นจบแล้ว แต่กำลังปฏิบัติงานด้านเผยแผ่คำสั่งสอน เปรียบเหมือนกับผู้ที่ศึกษาจบแล้ว และได้รับการบรรจุให้เป็นครูแล้ว กำลังรับฟังนโยบายหรือคำสั่ง เพื่อไปทำงานเป็นครูสอนผู้อื่น

๒.๔ การพัฒนาตามแนวคณโกมกัลลสถานสูตร ๖ ขั้นตอน

การพัฒนาพระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงกำหนดวิธีการพัฒนาไว้อย่างเป็นขั้นตอน จากเรื่องที่ทำยากทำได้ง่าย ไปสู่เรื่องทีละเล็กละน้อยซึ่งทำได้ยาก เช่น ในพระสูตรที่ชื่อว่า คณโกมกัลลสถานสูตร^{๔๑} เป็นพระสูตรที่ทรงแสดงขั้นตอนการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์แก่พราหมณ์ชื่อคณโกมกัลลสตั้งแต่เบื้องต้นไปจนถึงขั้นสูงสุด ว่าพระพุทธศาสนามีการศึกษาโดยลำดับ กระทำโดยลำดับ และปฏิบัติโดยลำดับ ซึ่งจำแนกออกเป็น ๖ ขั้นตอน คือ ๑. การสำรวมในปาติโมกข์ ๒. การสำรวมอินทรีย์ ๓. การรู้จักประมาณในการบริโภค ๔. การประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น ๕. การมีสติสัมปชัญญะ ๖. การเสพเสนาสนะอันสงัด ซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้

๒.๔.๑ สำรวมในปาติโมกข์

ในเบื้องต้นทรงแนะนำให้ตั้งอยู่ในศีล สำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เป็นผู้มิปกติเห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เรียกว่า ปาฏิโมกขสังวร แปลว่า ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ได้แก่ การเว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม ปฏิบัติตามข้อที่ทรงอนุญาต^{๔๒} ซึ่งเป็นระเบียบวินัยใหญ่หรือกฎหมายแม่บทที่พระภิกษุสงฆ์พึงปฏิบัติ เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยของหมู่คณะ ความเสมอภาคกัน ดำเนินไปในทิศทางเดียวกัน และเพื่อให้บุคคลที่ยังไม่เลื่อมใส เกิดความเลื่อมใส และให้บุคคลที่เลื่อมใสอยู่แล้ว เกิดความเลื่อมใสยิ่งขึ้น

^{๔๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔-๓๘/๓๘-๘๔.

^{๔๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖๘.

การสำรวมในปาติโมกข์นั้น หมายถึง เว้นจากข้อที่ทรงห้าม ปฏิบัติตามข้อที่ทรงอนุญาต โดยให้พิจารณาความประพฤติทางกาย (กายสมาจาร) ความประพฤติทางวาจา (วจีสมาจาร) และการแสวงหา (ปริเยสนา)^{๔๓} นั้น ๆ ก่อนว่า ถ้าเราเสพอแล้วจะเป็นเหตุให้อกุศลธรรมเจริญงอกงามยิ่งขึ้น แต่กุศลธรรมกลับเสื่อมลง ความประพฤติทางกาย ทางวาจา และการแสวงหาอย่างนั้น ไม่ควรเสพอ ให้เว้นเสียให้ห่างไกล ส่วนความประพฤติทางกาย ทางวาจา และการแสวงหาอย่างใดก็ตาม เมื่อเสพอแล้ว เป็นเหตุให้อกุศลธรรมเจริญงอกงามยิ่งขึ้น และอกุศลธรรมเสื่อมลง ความประพฤติทางกาย วาจา และการแสวงหาอย่างนั้น ควรเสพอ ควรเจริญให้มาก

ปาติโมกข์ เป็นวินัยสำหรับพระภิกษุสงฆ์จักต้องเอื้อเพื่อปฏิบัติ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้บัญญัติเอาไว้ล่วงหน้า แต่ทรงบัญญัติต่อมาในภายหลัง กล่าวคือ ในระยะแรกที่ทรงประกาศพระศาสนา ผู้เข้ามาบรรพชาอุปสมบทล้วนแต่มีศรัทธาใคร่ต่อความดีงามอย่างแรงกล้าอยู่แล้ว บางรายได้ฟังธรรมแล้วบรรลุโลกุตตรธรรมเป็นพระเสขะบุคคลขึ้นใดขั้นหนึ่งมาก่อน และก็มีที่บางรายบรรลุอรหัตต์ผู้สิ้นอาสวะกิเลสก่อน แล้วจึงมาบวชในภายหลัง จึงไม่มีใครก่อให้เกิดความเสียหายใดๆ พระองค์จึงไม่ทรงบัญญัติพระวินัย ครั้นต่อมาภายหลัง มีผู้เข้ามาบวชมากขึ้นด้วยจุดประสงค์ที่ต่างกัน บางรายประพฤติเสียหายขึ้นในสงฆ์ เป็นที่รังเกียจของเพื่อนพรหมจรรย์บ้าง เป็นที่เพ่งโทษติเตียนของคฤหัสถ์ทั้งหลายบ้าง เมื่อพระพุทธองค์ทราบเรื่องนั้นแล้ว จึงเรียกมาสอบถามหาความจริง ครั้นผู้กระทำความเสียหายยอมรับว่าตนประพฤติเช่นนั้นจริง ก็ทรงดำหนิ โดยชี้ให้เห็นโทษของการประพฤติเช่นนั้น และสรรเสริญคุณประโยชน์ของการเว้นเสียได้ แล้วทรงประชุมสงฆ์เพื่อชี้แจงให้สงฆ์ทราบ พร้อมทั้งทรงบัญญัติพระวินัยห้ามไม่ให้ประพฤติเช่นนั้นอีก หากมีท่านใดประพฤติเสียหายเช่นนั้นอีก จักต้องได้รับโทษทางพระวินัย เรียกว่า อาบัติ ซึ่งมีความหนักหรือเบาแตกต่างกันออกไป ตามเหตุปัจจัยของความผิดนั้น ๆ ทั้งนี้ การที่พระองค์ทรงบัญญัติพระวินัยทั้งหลายก็เพื่อวัตถุประสงค์ ๑๐ ประการ^{๔๔} ซึ่งมีความครอบคลุมและเกี่ยวข้องกับส่วนที่สำคัญในด้านต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนา อันเป็นช่องทางอาจก่อให้เกิดความเสื่อมเสียหายได้ เป็นทั้งเครื่องป้องกันความเสื่อมเสียที่ยังไม่เกิด ไม่ให้เกิดขึ้นด้วย และเป็นเครื่องรักษาสิ่งที่ดีงามให้คงอยู่ ซึ่งสามารถอธิบายได้ดังนี้

(๑) สงฆ์สุญญตยา เพื่อความยอมรับว่าดีแห่งสงฆ์ คือ เพื่อความดีงามของสถาบันสงฆ์ทั้งหมดโดยรวม ที่ยอมรับว่าดีแห่งสงฆ์นั้น หมายถึง พระพุทธเจ้าไม่ได้บัญญัติโดยการบังคับ กดขี่

^{๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๔/๒๕๕-๒๕๖.

^{๔๔} วิ.ม. (ไทย) ๑/๓๕/๒๕-๒๕.

ตามพระพุทธอำนาจ แต่ทรงบัญญัติสิกขาบทโดยการยอมรับจากสงฆ์ว่า ที่บัญญัติเช่นนี้เป็นสิ่งที่ดี
แก่ส่วนรวม เพื่อให้เกิดผลดีร่วมกัน และทุกฝ่ายต่างให้การยอมรับ

(๒) สงฆ์ผาสุตถาย เพื่อความผาสุกของพระสงฆ์ หมายถึง เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อย
ดี นอกจากพระสงฆ์จะอยู่ร่วมกันด้วยความเรียบร้อยแล้ว ต้องเกิดความสุขสบายแก่ทุกฝ่ายด้วย

(๓) ทุมมมฺภิกขุ ปุคฺคคานํ นิคฺคหาย เพื่อกำราบคนหน้าด่าน ไม่มียางอาย หมายความว่า
หากพระองค์ไม่บัญญัติสิกขาบทเพื่อชี้โทษให้เห็นว่าอะไรถูก อะไรผิด อะไรมีโทษน้อย อะไรมี
โทษมาก คนที่หน้าด่านไร้ยางอายเหล่านี้ เมื่อบวชเข้ามาแล้วก็จะทำอะไรได้ทุกอย่างตามใจชอบ
เพราะถือว่าไม่มีข้อห้าม

(๔) เปสฺสณํ ภิกฺขุณฺํ ผาสุวิหารตถาย เพื่อความอยู่ผาสุกของภิกษุผู้มีศีล หมายถึง การ
บัญญัติสิกขาบทก็เพื่ออนุเคราะห์ผู้ที่มิศีลเป็นที่รัก เพราะคนเหล่านี้มักจะมีอาการสะอาย สงบเสงี่ยม
เรียบร้อย อ่อนน้อมถ่อมตน ไม่สร้างความรำคาญให้แก่ผู้อื่น หากพระองค์ไม่บัญญัติสิกขาบท ท่าน
ที่มีศีลเหล่านี้ย่อมอยู่ด้วยความลำบาก เพราะจะถูกรบกวนจากคนที่ไร้ยางอายคอยสร้างปัญหาสร้าง
ความรำคาญให้

(๕) ทิฏฐธมฺมิกานํ อาสวานํ สจฺจวราย เพื่อปิดกั้นโทษความเสียหายที่จะเกิดขึ้นในปัจจุบัน
หมายถึง การบัญญัติสิกขาบทเพราะคำนึงถึงผลดีและผลร้ายที่จะเกิดขึ้นกับชีวิตของผู้บวช เช่น ถูก
ชกต่อย ถูกตีด้วยไม้ ถูกตัดมือตัดเท้า ถูกลงโทษตามกฎหมายบ้านเมืองในลักษณะต่าง ๆ ตาม
สมควรแก่ความผิด ตลอดจนการเสื่อมเสียชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นต้น เมื่อพระองค์ทรงบัญญัติ
สิกขาบทแล้ว จะทำให้ผู้บวชมีความสำรวมระวังมากขึ้น เป็นการป้องกันไม่ให้โทษเกิดขึ้นในขณะที่
กำลังบวชอยู่

(๖) สมฺปรายิกานํ อาสวานํ ปฏิกฺขาทถาย เพื่อปิดกั้นโทษความเสียหายที่จะเกิดในอนาคต
เป็นการป้องกันผลร้ายที่จะเกิดขึ้นกับชีวิตของผู้บวชในอนาคต อันเนื่องมาจากผลแห่งบาปกรรมที่
ไม่สำรวมระวังในความเป็นพระ ท่านแสดงโทษของการผิดศีลไว้ ดังนี้ บ้านแตกสาแหรกขาด
ทรัพย์สมบัติล่มจม ร่างกายเกิดโรคร้ายเบียดเบียน

(๗) อปฺปสฺนุนานํ วา ปสาทถาย เพื่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่ผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส

(๘) ปสฺนุนานํ วา ภิกฺขุโยกาถาย เพื่อให้ผู้เลื่อมใสแล้วมีความเลื่อมใสยิ่งขึ้น

ประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชนทั้งสองข้อนี้ เป็นประโยชน์แก่ประชาชนเอง คือ เมื่อคนเป็นอันมากได้เห็นพระสงฆ์ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล งดามด้วยอาจารย์ ย่อมเกิดความเลื่อมใส และผู้ที่เลื่อมใสอยู่แล้วย่อมเกิดศรัทธามากยิ่งขึ้น นำไปสู่การประพฤติปฏิบัติตามธรรมคำสั่งสอน เพื่อเข้าสู่ความดีที่สูงยิ่งขึ้นไป

(๕) สหุทธิมมปฏิบัติยา เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม คือ เมื่อมีการบัญญัติสิกขาบทภิกษุทั้งหลายย่อมเรียนสิกขาบทและพระพุทธรวจนะ เมื่อปฏิบัติสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้ย่อมได้บรรลุโลกุตตรธรรมที่ตนจะพึงบำเพ็ญข้อปฏิบัติ แล้วบรรลุได้ด้วยความปฏิบัติ เพราะฉะนั้น พระสัทธรรมทั้งหมดถือว่าเป็นสภาพตั้งอยู่ยั่งยืนนานด้วยสิกขาบทบัญญัติ

(๑๐) วินยานุคทาย เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย คือ เพื่อให้พระภิกษุเคารพในวินัยอันเป็นกฎระเบียบแบบแผน และขนบธรรมเนียมที่ทรงบัญญัติไว้ ให้บังเกิดมีผลในการปฏิบัติตามหลักการอย่างหนักแน่นมั่นคง^{๔๕}

จะเห็นได้ว่า วัตถุประสงค์ของการบัญญัติพระวินัยทั้ง ๑๐ ประการนี้ ข้อ ๑-๒ เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระสงฆ์โดยส่วนรวม ข้อ ๓-๔ เพื่อประโยชน์เฉพาะบุคคล ข้อ ๕-๖ เพื่อประโยชน์คือ ความดีงามแห่งชีวิต ข้อ ๗-๘ เพื่อประโยชน์แก่พุทธศาสนิกชน ข้อ ๙-๑๐ เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา ซึ่งเมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแห่งสงฆ์แล้ว จะเห็นว่า ล้วนเป็นไปเพื่อให้พระภิกษุสงฆ์ทุกรูปอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข จะได้ศึกษาธรรมอันเป็นเป้าหมายของการบวชได้อย่างเต็มที่ และช่วยเกื้อหนุนต่อการประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึงธรรมในขั้นต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็ว

ดังนั้น การสำรวมในปาติโมกข์ จึงเป็นขั้นตอนในการฝึกอบรมพระภิกษุสงฆ์ให้รู้จักปรับตัวเองให้เหมาะสม เพื่อเตรียมพร้อมในการสื่อสารสัมพันธ์กับสังคมโลก ทั้งในด้านสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และในด้านสังคมมนุษย์ ที่จะต้องเกี่ยวข้องกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งเมื่อบุคคลใดสามารถปรับตัวได้แล้ว ย่อมไม่รู้สึกอึดอัดหรือยุ่งยากอีกต่อไป เห็นโทษของการประพฤติชั่ว เห็นคุณประโยชน์ของการประพฤติดี มีกำลังใจที่จะประพฤติดีต่อไป

^{๔๕} ญาณวชิร, ลูกผู้ชายต้องบวช, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.jariyatam.com/precept-/precept> [๒๑ พ.ค. ๒๕๕๕].

๒.๔.๒ สාරวมอินทรีย์

เมื่อทรงเห็นว่าพระสาวกของพระองค์เป็นผู้มีศีลดีแล้ว ย่อมทรงแนะนำให้เป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้ง ๖^{๔๖} ซึ่งเรียกว่า อินทรีย์สังวร แปลว่า ความสำรวมในอินทรีย์ ได้แก่ ความสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ และรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำจิตใจในเวลารับรู้ อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๖ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องต้นต่อการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามา ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสอธิบายถึงวิธีปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์ไว้ว่า

วิธีปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์นั้น คือ ระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ต่อการรับหรือเสพอารมณ์ภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยแยกแยะว่ามี ๒ อย่าง ได้แก่ อารมณ์ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ด้วยการเล็งดูที่ผลของการเสพอารมณ์นั้น ๆ ว่า เมื่อเสพแล้วผลจะเป็นอย่างไร จะทำให้จิตเป็นกุศลหรือเป็นอกุศล ถ้าเป็นกุศลก็ควรเสพ ถ้าเป็นอกุศลก็ไม่ควรเสพ ให้เว้นเสีย^{๔๗} ซึ่งเป็นการฝึกความมีสติสัมปชัญญะให้ตื่นอยู่เฉพาะหน้า ให้รู้เท่าทันต่ออารมณ์ที่เข้ามาทุกขณะ ตลอดเวลา เป็นการป้องกันไม่ให้อกุศลเข้ามาในจิต และเป็นอุปการะเกื้อกูลให้คุณธรรมอื่นๆ คือ ศีล สมาธิ ยถาภูตญาณทัสสนะ นิพพิทาวีรยะและวิมุตติญาณทัสสนะ เกิดขึ้น และเจริญงอกงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออินทรีย์สังวรมี ศีลของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยอินทรีย์สังวร ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์, เมื่อศีลมี สัมมาสมาธิของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์, เมื่อสัมมาสมาธิมี ยถาภูตญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยสัมมาสมาธิ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์, เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะมี นิพพิทาและวีรยะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์, เมื่อนิพพิทาและวีรยะมี วิมุตติญาณทัสสนะของบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยนิพพิทาและวีรยะ ชื่อว่ามีเหตุสมบูรณ์, เปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีกิ่งและใบสมบูรณ์ สะเก็ด เปลือก กระพี้ แม้แก่นของต้นไม้ที่ย่อมถึงความสมบูรณ์^{๔๘}

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๒๐.

^{๔๗} ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๕๑-๒๕๕.

^{๔๘} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๐/๕๑๘-๕๑๙.

จะเห็นว่า เพราะการสำรวมอินทรีย์เป็นเหตุ ย่อมเป็นอุปการะเกื้อกูลต่อการประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อเข้าถึงธรรมอันละเอียดอ่อนที่สูงยิ่งขึ้นไปได้ ตั้งแต่สัมมาสมาธิ ขณิกสมาธิ ทสณะ นิพพิทาวีระ จนกระทั่งถึงวิมุตติคือความหลุดพ้นได้

ดังนั้น การสำรวมอินทรีย์ จึงเป็นสิ่งสำคัญในเบื้องต้นของการพัฒนาชีวิต ซึ่งถือว่าเป็นขั้นตอนในการฝึกหัดพัฒนาการใช้อินทรีย์ เพื่อให้สามารถศึกษาเรียนรู้สิ่งต่างๆ อย่างเข้าใจ มีสัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ เป็นการเตรียมความพร้อมทางอายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งจะต้องทำหน้าที่รับสื่อต่างๆ จากภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และสัมผัสอย่างรู้เท่าทัน รู้ว่าสิ่งใดมีคุณหรือโทษ ควรหรือไม่ควร และเลือกตัดสินใจที่จะดู ฟัง คิด ลิ้ม กระทำ และคิดอย่างถูกต้อง เพื่อไม่ให้เกิดโทษภัยอันตรายต่อชีวิตและจิตใจ ให้เป็นคุณประโยชน์ เกื้อกูลส่งเสริมชีวิตและจิตใจให้มีความสุขและความเจริญงอกงามยิ่งขึ้น

๒.๔.๓ รู้จักประมาณในการบริโภค

เมื่อพระสาวกเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายดีแล้ว ย่อมทรงแนะนำให้อย่างยิ่งขึ้นไปอีก โดยสอนให้เป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคหรือใช้สอยปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และยารักษาโรค ให้รู้จักความพอเหมาะพอดีในการบริโภคและการใช้สอยสิ่งต่าง ๆ อย่างมีปัญญา เป็นเครื่องนำ ไม่บริโภคด้วยศรัทธาเป็นเครื่องนำ กล่าวคือ พิจารณาให้เห็นทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้นอย่างรอบคอบก่อน แล้วจึงบริโภคใช้สอยตามสมควรแก่ความจำเป็นเท่านั้น ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัย ๔ อย่างนี้มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ปัจจัย ๔ อย่าง ะไรบ้าง คือ ๑.บรรดาจีวร บังสุกุลจีวร (ผ้าที่ได้มาจากกองฝุ่น) มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ๒.บรรดาโภชนะ ปิณฑิยาโลปโภชนะ (โภชนะคือข้าวที่ได้นำด้วยกำลังปลีแข้ง) มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ๓.บรรดาเสนาสนะ รุกขมูลเสนาสนะ (อยู่อาศัยโคนไม้) มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ๔.บรรดา ยารักษาโรค ปุติมุตตเภสัช (ยาถอนน้ำมูตรเน่า) มีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ ปัจจัย ๔ อย่างนี้แลมีค่าน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ^{๔๕}

^{๔๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๓/๔๒-๔๓.

จากพระพุทธดำรัสนี้ เห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงสอนให้พระภิกษุสงฆ์รู้จักคุณค่าและประโยชน์ของปัจจัย ๔ ที่แสวงหาได้มาตามวิถีทางแห่งสมณะดังกล่าวมานี้ว่า แม้จะมีค่าน้อยก็ตาม แต่หาได้ง่าย อีกทั้งยังปราศจากโทษ ควรแก่พระภิกษุสงฆ์ผู้หวังความเจริญ เป็นการฝึกอบรมจิตใจให้มีปัญญา ไม่ให้หลงติดใจอยู่กับเรื่องอาหารการกิน ตลอดถึงจีวร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค

ดังนั้น การเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ จัดว่าเป็นการพัฒนาอินทรีย์ให้ผู้รู้จักประมาณในการ คู้ ฟัง ดม ลิ้ม กระทบ คิด และการบริโภคใช้สอยปัจจัยต่าง ๆ อย่างมีปัญญารู้ความพอเหมาะ ตลอดถึงรู้คุณและโทษของสิ่งนั้น ว่าเมื่อได้บริโภคใช้สอยแล้วจักเป็นประโยชน์หรือเป็นโทษอย่างไร ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้พระภิกษุสงฆ์มีนิสัยที่ละเอียดอ่อน รู้จักคิดพิจารณา เพื่อเกื้อกูลต่อการปฏิบัติตนให้เข้าถึงธรรมเบื้องสูงต่อไป

๒.๔.๔ ประกอบความเพียรเป็นเครื่องต้น

เมื่อทรงเห็นว่าพระสาวกรู้จักประมาณในการบริโภคหรือใช้สอยปัจจัย ๔ ได้แล้ว ย่อมทรงแนะนำให้อย่างขึ้นอีก โดยให้เป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องต้นอย่างต่อเนื่อง ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสถึงการทำความเพียรไว้ในปธานสูตร ๔ ประการ^{๕๐} มีอธิบายได้ดังนี้

๑) สัณฺหวรปธาน (เพียรระวัง) การสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น

๒) ปหานปธาน (เพียรละ) การสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) ภาวนาปธาน (เพียรเจริญ) การสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) อนุรักษนาปธาน (เพียรรักษา) การสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภัย โศก ไข้ พญาล์ เจริญเต็มแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

^{๕๐} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๕/๑๑๓.

การประกอบความเพียรทั้ง ๔ ประการ ดังกล่าวมานี้ เป็นการทำความเพียรเพื่อต่อสู้กับนิรวณ ๕ คือ กามฉันท พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา อันเป็นตัวกิเลสที่ครอบงำจิตใจให้เศร้าหมองไม่ผ่องใส ไม่สามารถมองเห็นอุปกิเลสต่าง ๆ ที่จรเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจได้ จึงจำเป็นต้องหาวิธีกำจัดให้ออกไปจากจิตใจให้ได้ ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสเป็นอุบายแก้ง่วงแก่พระโมคคัลลานะ ซึ่งปรากฏในจปลายมานสูตร^{๕๐} โดยให้นึกถึงสัญญาเก่าบ้าง ตรึกตรองพิจารณาธรรมบ้าง สาธยายธรรมบ้าง ขอนช่องหูบ้าง ลูกขี้ยื่นใช้น้ำลูบหน้า เหลียวดูทิศทั้งหลาย มนสิการถึงแสงสว่างบ้าง อธิษฐานจกรมบ้าง และนอนอย่างมีสติสัมปชัญญะ เมื่อรู้สึกตัวตื่นขึ้นเมื่อใดก็ให้รีบลุกขึ้นทันที ดังนี้

อุบายทั้ง ๘ ประการ ดังกล่าวมานี้ เป็นวิธีการฝึกอบรมจิตใจให้เกิดความเพียร เพื่อแก้นิรวณธรรมที่เกี่ยวกับความง่วงที่ห่อหุ้มจิตใจไว้ ให้ตั้งอยู่ในภาวะที่ตื่น สามารถรับรู้หรือมองเห็นกุศลและอกุศลธรรมที่เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มีปัญญารู้จักคิดให้เป็น ไม่ให้คิดในเรื่องที่ทำให้เกิดความง่วง แต่ให้คิดในเรื่องที่ทำให้จิตใจตื่นอยู่ตลอดเวลา

ดังนั้น การประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น จึงเป็นขั้นตอนการฝึกหัดนิสัยให้เป็นผู้มีความขยัน ไม่เกียจคร้านหรือท้อแท้เหน็ดเหนื่อย เพื่อพัฒนาจิตใจให้ตื่นและรู้เท่าทันอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้ตกอยู่ในอำนาจของนิรวณธรรมทั้งหลาย ให้จิตใจมีสมรรถภาพที่พร้อมต่อการพิจารณาองค์ธรรมต่างๆ ได้อย่างชัดเจน

๒.๔.๕ มีสติสัมปชัญญะ

เมื่อทรงเห็นว่าพระสาวกเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นได้แล้ว ย่อมทรงแนะนำให้ยิ่งขึ้นไปอีก โดยทรงสอนให้เป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นผู้ไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย กระทำการทุกอย่างด้วยความรอบคอบ ความไม่ประมาทสามารถนำประโยชน์มาให้ทั้งในภพนี้และภพหน้าได้ ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสว่า

พราหมณ์ ธรรมอย่างหนึ่งคือความไม่ประมาท ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมยึดถือไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสอง คือ ประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพหน้า เปรียบเหมือนรอยเท้าชนิดใดของสัตว์ทั้งหลายผู้สัญจรไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมถึงความรวมลงในรอยเท้าข้าง รอยเท้าข้าง

^{๕๐} อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖-๑๑๗.

ชาวโลกกล่าวว่าเป็นเลิศกว่ารอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าใหญ่
 ฉะนั้น ธรรมอย่างหนึ่งคือความไม่ประมาทที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อม
 ยึดถือไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสอง คือ ประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพ
 หน้า ก็ฉันทัน เหมือนกัน^{๕๒}

ดังนั้น การมีสติสัมปชัญญะ จึงเป็นขั้นตอนการฝึกหัดจิตใจให้ตื่นรู้ตัวทั่วพร้อมอยู่
 ตลอดเวลา ไม่ประมาทเลินเล่อ เพื่อพัฒนาเราว่าปัญญาให้รู้เท่าทันต่ออารมณ์ที่เข้ามาทางตา หู จมูก
 ลิ้น กาย และใจ สามารถรับและปรับอารมณ์ได้อย่างเท่าทัน อันเป็นเหตุให้จิตมีสมรรถภาพยิ่งขึ้น

๒.๔.๖ อยู่ในเสนาสนะอันสงัด

เมื่อทรงเห็นว่าพระสาวกเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะดีแล้ว ย่อมทรงแนะนำให้
 ยิ่งขึ้นไปอีก โดยสอนให้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด ได้แก่ การอยู่ในสถานที่เงียบสงบ มีสิ่งแวดล้อมที่
 เหมาะสม ไม่มีผู้คนพลุกพล่านไปมา เช่น ป่าไม้ โคนไม้ ถ้ำ เงามผา และป่าช้า เป็นต้น เพื่อชำระจิต
 ให้บริสุทธิ์จากนิวรณ์ ๕ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิกิจจา อันเป็นตัว
 กิเลสที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เพราะเสนาสนะที่เงียบสงัดนั้น เอื้อประโยชน์ต่อการเจริญสมณธรรม
 ของพระภิกษุสงฆ์ได้เป็นอย่างดี ดังพระพุทธดำรัสที่ว่า

เราพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ จึงอาศัยเสนาสนะอันเงียบ
 สงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ อำนาจประโยชน์ ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. เห็น
 การอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน ๒. อนุเคราะห์คนรุ่นหลัง เราพิจารณาเห็น
 อำนาจประโยชน์ ๒ ประการนี้แล จึงอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัด คือ ป่าโปร่ง
 และป่าทึบ^{๕๓}

เห็นได้ว่า การเสพเสนาสนะที่เงียบสงัดนั้น เกื้อกูลต่อการบำเพ็ญประโยชน์ส่วนตนด้วย
 คือ การเจริญสมณธรรม และยังเป็นการช่วยอนุเคราะห์คนรุ่นหลังได้ด้วย เนื่องจากการประพฤติ
 เช่นนั้น จะช่วยให้เกิดศรัทธาแก่ผู้พบเห็น และถือเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตาม ซึ่งเป็นการพัฒนา

^{๕๒} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๕๒๓.

^{๕๓} อภ.พุก. (ไทย) ๒๐/๓๑/๓๕-๓๖.

ชีวิตให้ก้าวหน้าเข้าสู่คุณธรรมอื่น ๆ ให้ยิ่งขึ้นไปได้อีก ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสไว้ใน สังคณิการามสูตร^{๕๔} ว่า ภิกษุทั้งหลาย...

๑) เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้ไม่ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ ไม่ยินดีการคลุกคลีด้วยหมู่ ไม่ประกอบความชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ ไม่ชอบคณะ ไม่ยินดีในคณะ ไม่ประกอบความยินดีในคณะ จักยินดีในปวิเวกตามลำพังได้

๒) เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้ยินดีในปวิเวกตามลำพัง จักถือเอานิมิตแห่งจิตได้

๓) เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้ถือเอานิมิตแห่งจิต จักบำเพ็ญสมาธิภาวนาให้บริบูรณ์ได้

๔) เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนาให้บริบูรณ์แล้ว จักบำเพ็ญสมาสมาธิให้บริบูรณ์ได้

๕) เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้บำเพ็ญสมาสมาธิให้บริบูรณ์แล้ว จักละสังโยชน์ได้

๖) เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้ละสังโยชน์ได้แล้ว จักทำให้แจ้งนิพพานได้

จากพระพุทธดำรัสดังกล่าวมานี้ เห็นได้ว่า สถานที่อันเงียบสงัดนั้น อำนวยประโยชน์ต่อการฝึกหัดพัฒนาตนเองให้มีความเจริญก้าวหน้าในทางธรรม โดยส่งเสริมให้จิตใจสูงขึ้นโดยลำดับ และยังเป็นประโยชน์ต่อบุคคลอื่นด้วย เพราะการประพฤติเช่นนั้นจักเป็นแบบอย่างให้แก่ชนรุ่นหลังได้ศึกษาและถือปฏิบัติตามต่อไป

ดังนั้น การอยู่ในเสนาสนะอันสงัด เป็นขั้นตอนการฝึกนิสัยให้เป็นคนรักสงบ ไม่ชอบคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เพื่อพัฒนาจิตใจให้มีสมรรถภาพที่ดี มีความตั้งมั่น บริสุทธิ์ และอ่อนน้อมแก่การทำงาน ซึ่งเป็นเหตุเกื้อกูลแก่การเจริญวิปัสสนาภาวนาให้เข้าถึงวิมุตติ ดังพระพุทธดำรัสที่ทรงตรัสในการบวชว่า “เธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด” ^{๕๕} ซึ่งมุ่งให้พระภิกษุสงฆ์ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์

เห็นได้ว่า ตามแนวแห่งคณกโมคคัลลานสูตรนั้น แสดงการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์โดยลำดับ ถึง ๗ ขั้นตอน โดยทรงเปรียบพระองค์เองเหมือนกับคนฝึกม้าผู้ชำนาญแล้ว ย่อมจักต้องมีการฝึกหัดพระสาวกให้ปฏิบัติอย่างเป็นลำดับขั้นตอน เมื่อได้ม้าอาชาไนยตัวงามมาแล้ว ในเบื้องต้นย่อม

^{๕๔} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๘/๕๘๓-๕๘๘.

^{๕๕} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีบริหาร, หน้า ๕-๖.

ฝึกมาให้คุ้นกับการบังคับในบังเหียนก่อน แม้พระองค์เองก็เป็นเช่นนั้น กล่าวคือ ครั้นได้บุคคลที่ควรฝึกมาแล้ว ในเบื้องต้นย่อมแนะนำให้ตั้งอยู่ในศีล สำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร ซึ่งเมื่อก้าวโดยรวมแล้ว ทรงสอนให้มีวินัย ผู้บวชใหม่ย่อมรู้สึกเกือเงิน เพราะไม่รู้ว่าอะไรจะประพฤติดนอย่างใด ครั้นพระองค์ทรงบัญญัติพระวินัยห้าม จึงทราบว่สิ่งใดควรเว้น สิ่งใดควรประพฤติ ต่อมาจึงฝึกให้คุ้นยิ่งขึ้นไปอีก อาจารย์ คือ มารยาท จนเห็นทุกข์เห็นโทษของการกระทำบาปอกุศล รู้ว่าเมื่อมีวินัยแล้วจักเกิดประโยชน์อย่างไรบ้าง นี่เป็นขั้นตอนของการปรับตัว เพื่อให้เข้ากันได้และอยู่ร่วมกันได้กับสังคมแห่งสงฆ์ เรียกว่า สีสสามัญญตา คือ มีความประพฤติเสมอกันกับสงฆ์ทั้งหลาย

ทรงตรัสกับคณกโมคคัลลานะพราหมณ์ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นข้อปฏิบัติโดยลำดับสำหรับผู้ที่ยังไม่บรรลุนิพพาน หมายความว่า เป็นขั้นตอนการฝึกหัดเพื่อพัฒนาตนให้สูงขึ้น จากภาวะแห่งความเป็นปุถุชนขึ้นสู่ความเป็นพระอรหันต์ และจากภาวะแห่งพระเสาะขึ้นสู่ภาวะแห่งความเป็นพระอเสาะ เป็นต้น แต่สำหรับพระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงแล้ว ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และเพื่อสติสัมปชัญญะแก่ภิกษุทั้งหลาย หมายความว่า การปฏิบัติตามแนวทางแห่งคณกโมคคัลลานสูตรนี้ ไม่ได้มีประโยชน์เพียงแก่พัฒนาจากปุถุชนให้สูงขึ้นสู่อริยชนเท่านั้น แม้เมื่อหลุดพ้นแล้ว ธรรมเหล่านี้จักรักษานุคคลนั้นให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบันด้วย

สรุปได้ว่า ตามแนวทางแห่งคณกโมคคัลลานสูตร แสดงถึงวิธีการปฏิบัติเพื่อพัฒนากาย วาจา และจิตใจของพระภิกษุไปตามลำดับ โดยข้อที่ ๑ การสำรวมในปาติโมกข์ เพื่อให้สามารถเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นคุณประโยชน์ ส่วนในข้อที่ ๒ จึงเป็นเรื่องการสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งมีความละเอียดยิ่งขึ้น เพื่อรับรู้สิ่งต่าง ๆ จากภายนอกอย่างรู้เท่าทัน และปลอดภัย ข้อที่ ๓ การรู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร เพื่อฝึกนิสัยให้บริโภคใช้สอยสิ่งต่าง ๆ อย่างรู้คุณค่า ในข้อที่ ๔ เป็นเรื่องของการประกอบความเพียรเครื่องตื่น เพื่อให้มีความตื่นในทางจิตใจอยู่เสมอ เกื้อกูลต่อการฝึกจิตได้ง่ายยิ่งขึ้น ข้อที่ ๕ เป็นเรื่องของการฝึกให้มีสติสัมปชัญญะให้กล้าแข็ง ในขั้นนี้จิตใจจะสุขุมยิ่งขึ้นมาก รู้กายรู้ใจและตื่นอยู่ตลอดเวลา ทั้งนี้เพื่อให้เป็นอุปการะต่อการฝึกอบรมในข้อที่ ๖ คือ การอยู่ในสถานที่สงบสงัด เพื่อประกอบความเพียรในการฝึกอบรมจิตให้เข้าถึงความสงบและรู้เท่าทันตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต

๒.๕ สรุป

กระบวนการพัฒนาพระภิกษุสงฆ์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น มีจุดมุ่งหมาย ๔ ด้าน คือ ๑) ด้านกายภาพทางวัตถุ เพื่อเป็นคุณต่อสิ่งแวดล้อม ด้วยกายภาวนา ๒) ด้านสังคมกับเพื่อนมนุษย์ เพื่อการอยู่ร่วมกับสังคม ด้วยศีลภาวนา ๓) ด้านจิตใจ ให้มีสมรรถภาพดี ด้วยจิตตภาวนา ๔) ด้านปัญญา ให้เห็นแจ้งและรู้เท่าทันตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาภาวนา ทั้งนี้ การพัฒนาตามแนวโอวาทปาติโมกข์ ต้องรู้อุดมการณ์ ๔ คือ ๑) การดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ๒) มีพระนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุด ๓) เมื่อบวชเป็นสมณะแล้วต้องไม่ฆ่า ๔) ไม่เบียดเบียนผู้อื่น รู้หลักปฏิบัติ ๓ คือ ๑) ละเว้นความชั่ว ๒) ทำความดี ๓) ทำใจให้ผ่องใส และรู้วิธีปฏิบัติ ๖ ขั้นตอน คือ ๑) สำรวมกาย ๒) สำรวมวาจา เพื่อรู้จักควบคุมพฤติกรรม ๓) สำรวมในปาติโมกข์ เพื่อเคารพระเบียบและกติกาของสังคม ๔) รู้จักประมาณในการบริโภค เพื่อให้บริโภคใช้สอยสิ่งต่างๆ อย่างรู้คุณค่า ๕) อยู่ในเสนาสนะอันสงบ เพื่อฝึกนิสัยให้รักสงบและเกื้อกูลต่อการฝึกจิต ๖) หมั่นฝึกอบรมจิต เพื่อฝึกจิตให้มีสมรรถภาพดี และรู้เท่าทันต่อความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง เมื่อกล่าวโดยย่อเป็นการพัฒนาพร้อมทั้ง ๔ ด้านคือ กาย ศีล จิต และปัญญา ดังนี้